

© Гражевська Н.І., 2011

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ

ТЕОРІЯ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ Й. ШУМПЕТЕРА В КОНТЕКСТІ СИНЕРГЕТИЧНОЇ ПАРАДИГМИ

Проаналізовано основоположні ідеї неортодоксальної теорії економічного розвитку Й. Шумпетера, що дозволяють аналізувати ринкову економіку як складну, здатну до самоорганізації та саморозвитку, а також виявляти тенденції та вивчати механізми її нелінійної динаміки.

Ключові слова: економічна синергетика, кластерів нових виробничих комбінацій, механізм реорганізації, інтернаціональні відтворювальні цикли, транснаціоналізації економічних систем, екзогенні та ендогенні ризики.

Наголошуючи на тому, що ідеї самоорганізації нерівноважних систем достатньо адекватні для пізнання багатьох еволюційних процесів у суспільстві, вітчизняні та зарубіжні дослідники дедалі частіше пов'язують парадигмальні зрушення у структурі сучасного економічного знання з формуванням економічної синергетики, об'єктом вивчення якої є економіка як складна, відкрита та нерівноважна система, а предметом - законотірності та механізми її самоорганізації і саморозвитку.

За словами засновника синергетики, відомого німецького фізика-теоретика Германа Хакена, синергетика є наукою, яка досліджує спільну дію багатьох підсистем, у результаті якої на макроскопічному рівні виникає структура й відповідне функціонування. Водночас учений наголошував на тому, що для знаходження загальних принципів, які управляють системами, що самоорганізуються, необхідне кооперування багатьох різних дисциплін [6]. Отже, синергетика акцентує увагу на важливих аспектах реальності, які найбільш характерні для сучасного етапу соціально-економічних перетворень: нестійкості, нерівноважності, нелінійності та емерджентності господарського розвитку суспільства.

Важливо, що прибічники економічної синергетики: 1) трактують нерівновагу й нестійкість як основну умову функціонування та розвитку економічних систем; 2) аналізують детермінованість і випадковість як рівноправні стадії єдиного процесу саморозвитку господарських структур; 3) характеризують розвиток економічної системи як чергування порядку та хаосу, що носить конструктивний характер; 4) обґрунтовують альтернативність і незворотність економічного розвитку, заперечують принципову можливість його передбачуваності; 5) розглядають ефективний управлінський вплив на економічну систему як

резонансний, акапунктурний; 7) обґрунтовують активну роль і моральну відповідальність суб'єктів, які усвідомлюють необхідність змін і втілюють їх у життя.

Отже, застосування синергетичного підходу в економічних дослідженнях дозволяє аналізувати економіку як складну систему, здатну до самоорганізації та саморозвитку, виявляти тенденції та вивчати механізми її нелінійної динаміки. Нині стає все більш очевидним, що "всі оточуючі нас еволюційні процеси, зокрема економічні, нелінійні. Світ лінійних структур залишився в минулому як світ абстрактних спрощених ідей з пройденого етапу людського пізнання навколишньої дійсності" [3, с.65]. Водночас науковці, які працюють у цій царині, звертають увагу на небезпеку масового формального звернення до синергетичної парадигми, що супроводжується некритичним відторгненням не лише класичних економічних теорій та ідей, але й неортодоксальних підходів, які займають вагоме місце у скарбниці сучасного економічного знання.

На наш погляд, слушна думка тих дослідників, які вважають, що синергетика "росте звідусіль" і має підґрунтя всередині найрізноманітніших природничо-наукових галузей. У цьому контексті опорою синергетики в економічній науці можна вважати основоположні ідеї неортодоксальної теорії економічного розвитку Й. Шумпетера. На противагу неокласикам, які трактували господарську динаміку як постійне повернення економіки до "ідеального" стану стаціонарної рівноваги, Й. Шумпетер:

- висунув гіпотезу, яка пов'язала розвиток економічних систем з їхнім "творчим руйнуванням" і стрибкоподібними переходами до якісно нового стану. "У нашому розумінні розвиток - це окреме явище, цілком відмітне від того, що можна спостерігати в економічному колообігу чи

в прагненні до рівноваги, - писав дослідник. - Це спонтанні й дискретні зміни у шляхах перебігу економічного життя, порушення рівноваги, які назавжди змінюють і замінюють попередній стан рівноваги. Наша теорія розвитку - не що інше, як розгляд цього явища та властивих йому процесів" [2, с.73-74]. Ідеться про специфічний "тип зміни" економічної життєдіяльності суспільства, який неможливо пояснити впливом зовнішніх чинників, оскільки він "постає зсередини системи, яка настільки зміщує свою точку рівноваги, що нову неможливо досягнути, рухаючись нескінченно малими кроками від старої" [2, с.74];

- основну увагу приділяв дослідженню механізмів саморозвитку економічних систем, пов'язаних з формуванням кластерів нових виробничих комбінацій, а саме: "(1) запровадження нового товару, себто досі незнайомого споживачам, чи нової якості товару; (2) запровадження нового методу виробництва, себто ще не випробовуваного на практиці у відповідній галузі виробництва, який не конче має ґрунтуватися на науковому відкритті й може також полягати в новому способі комерційного поводження з товаром; (3) відкриття нового ринку, себто ринку, на який конкретна галузь національного виробництва ще не виходила, незалежно від того, чи існував цей ринок раніше; (4) відкриття нового джерела постачання сировини чи напівфабрикатів, знову ж таки безвідносно до того, існувало це джерело раніше чи його щойно створено; (5) реорганізування якої-небудь галузі промисловості, наприклад, створення монопольного положення (скажімо, шляхом трестування) чи підрив монопольного положення" [2, с.75]. Тобто вченого цікавили не стільки "конкретні чинники зміни", скільки "механізм зміни, себто спосіб, у який зміни відбуваються" [2, с. 71].

- трактував кризу та депресію як необхідне середовище для "запуску" механізму реорганізації структури економічної системи шляхом колективної взаємодії новаторів - підприємців, діяльність яких передбачає "великий надлишок сил понад щоденну потребу" [2, с. 93]. "На відміну від теорії, яка вбачає в економічному циклі фактично монетарний феномен, чи явище, закорінене в банківському кредиті, і яку сьогодні пов'язують з іменами Кейнса, Фішера і Готрі (Hawtrey), а також з практикою Федеральної резервної системи, - писав дослідник, - ми побачили, що ні прибутки під час буму, ні збитки в період депресії не позбавлені свого сенсу й функції. Навпаки, там, де ще взагалі зберігається роль приватного підприємця, що конкурує з собою подібними, це важливі елементи механізму економічного розвитку, яких не можна позбутися,

не паралізувавши сам цей механізм" [2, с.239];

- у якості системоутворюючої динамічної структури ринкової економіки розглядав капітал, трактуючи його як "процес, метод здійснення нових комбінацій", "специфічну рушійну силу, а не благо в звичному розумінні цього слова" [4, с.222].

У зв'язку з цим зауважимо, що розроблений Й. Шумпетером новаторський теоретико-методологічний підхід до аналізу проблем економічної динаміки дозволяє більш глибоко осягнути суперечності сучасного світогосподарського розвитку. Ідеться про те, що капітал, як системоутворююча динамічна структура ринкової економіки, відіграє активну роль в інтенсифікації процесів її самоорганізації на глобальному рівні, що сприяє радикальній модифікації необхідних та достатніх умов його самовідтворення. Зазначені трансформації пов'язані з такими провідними тенденціями.

1. Формування "глобального" капіталу, який має позатериторіальну, наднаціональну природу та керується власними інтересами, що часто не збігаються зі стратегіями розвитку держав, на території яких він функціонує. На думку сучасних дослідників, економічним виміром глобалізації капіталу є формування міжнародної системи нагромадження вартості на основі розвитку інтернаціональних відтворювальних циклів та поглиблення транснаціоналізації економічних систем. Остання форма адаптації національних економік до нових умов глобального шоку (кризи), який проявляється у падінні граничної дохідності факторів виробництва та затуханні мотивації до підприємницької діяльності. Водночас розвиток транснаціонального капіталу, його територіальна експансія та функціональна диверсифікація є визначальними чинниками зростання цілісності світового господарства.

2. Перетворення мереж на базову організаційну форму глобального капіталу. Саморозвиток капіталу породжує попит на новий вид організації - гнучкі мережі бізнесу, які характеризуються відсутністю ієрархії структур та яскраво вираженими координаційними і коопераційними відносинами, що базуються на високому ступені довіри. Мережева структура оптимальна для прийняття рішень у невизначеному середовищі внаслідок відкритості для інновацій, високої динамічності та адаптивності. За цих обставин доступ до глобальних мережевих структур капіталу, управління та інформації слугує важливим чинником продуктивності та конкурентоспроможності сучасних економічних систем.

3. Інтенсивний розвиток фінансового капіталу, оборот якого значно замкнений на самому собі

внаслідок віртуалізації світових ринків, які використовують новітні інформаційні технології та породжені ними нетрадиційні фінансові інструменти. На думку багатьох аналітиків, розуміння природи сучасної глобальної фінансової кризи невіддільне від розуміння радикальних структурних змін, що відбулися у сучасній світовій економіці. Ідеться про загострення проблеми регулювальної ролі ризику та суперечливий вплив на глобальні фінанси таких новацій, як механізм сек'ютиризації "поганих" активів банківської системи.

Поступове перетворення фінансової системи на потужний проциклічний чинник є відображенням того, що нині ціни активів визначаються не стільки перспективами збільшення чи зменшення доходів, скільки очікуваннями зміни самих цін. Останні визначаються проциклічним ставленням до ризиків з боку кредиторів та інвесторів, які схильні занижувати ризики на етапі піднесення та завищувати їх на етапі спаду. Така поведінка заохочується інноваційними фінансовими інструментами, які захищають від ризиків та втрат. Перехід від економіки, що обмежується доходами, до економіки, що підкріплюється активами, супроводжується лібералізацією міжнародних ринків капіталу. Ці потоки носять яскраво виражений проциклічний характер. При цьому перехід країн, що розвиваються, до стратегій випереджального розвитку експорту сприяє посиленню цієї динаміки, провокуючи глобальну фінансово-економічну нестабільність.

4. Розвиток новітніх форм капіталу (інтелектуального, людського, соціального), еволюція яких визначає майбутнє людства. Загально визнано, що перехід розвинених країн від індустріального до постіндустріального суспільства сприяє утвердженню у ролі провідного чинника економічного зростання нагромадження, вдосконалення та ефективного використання знань, досвіду, навичок та рівня інтелектуального розвитку людини. Транснаціональний капітал сприяє розгортанню цієї прогресивної тенденції з метою використання нових якостей людського ресурсу для власного самооновлення та саморозвитку [6, с. 189].

Зважаючи на те, що сучасна світова економіка вступає в період завершення чергового еволюційного циклу розвитку, треба взяти до уваги значні екзогенні та ендогенні ризики трансформації економіки України. Системні ризики екзогенної природи викликані біфуркаціями світогосподарської системи та прагненням розвинених країн перекласти витрати трансформації на нові та традиційні перехідні економіки. Ендогенні ризики пов'язані з

формуванням у транзитивних економіках моделі залежного розвитку внаслідок структурної відсталості та інституційної слабкості їхніх економік. При цьому екзогенні та ендогенні ризики тісно переплітаються, посилюючи один одного та породжуючи загрозу мультиплікації негативних тенденцій.

За цих обставин стратегічним пріоритети модернізації економіки України повинні базуватись на максимально повному використанні можливостей структурної перебудови світової господарської системи на основі реалізації інноваційної моделі розвитку. Однак аналіз практики засвідчує, що сучасні тенденції становлення та розвитку національної інноваційної системи в Україні не відповідають постіндустріальному вектору глобальних перетворень. Як зазначається в Постанові Кабінету міністрів України від 2 лютого 2011 р. № 389 "Про затвердження Програми розвитку інвестиційної та інноваційної діяльності в Україні" основні проблеми розвитку інвестиційної та інноваційної діяльності в нашій країні такі: недостатній обсяг заощаджень населення, коштів суб'єктів господарювання та держави для здійснення інвестицій з метою реалізації інвестиційних та інноваційних проектів; невизначеність правового інструменту залучення недержавних інвестицій з метою розвитку економіки, у тому числі механізму забезпечення розвитку державно-приватного партнерства; низькі темпи впровадження високих технологій; висока енергоємність внутрішнього валового продукту; зношеність основних фондів; недосконалість законодавства щодо розвитку інноваційної діяльності; невиконання суб'єктами господарювання вимог законодавства щодо взяття на облік об'єктів права інтелектуальної власності та відсутність механізму заохочення введення таких об'єктів у комерційний обіг; нерозвинутість інноваційної інфраструктури, недостатня кількість інноваційних підприємств (інноваційних центрів, технопарків, технополісів, інноваційних бізнес-інкубаторів), наукових парків, центрів трансферу технологій і промислових кластерів; недосконалість механізму комерціалізації результатів наукових досліджень та розробок; невизначеність пріоритетів розвитку базових галузей економіки та відсутність сприятливих умов для залучення інвестицій з метою забезпечення розвитку високотехнологічного виробництва; незначна кількість вітчизняних виробників високотехнологічної продукції, що беруть участь у міжнародному обміні технологіями, у зв'язку з недосконалістю законодавства щодо трансферу технологій; недостатня державна підтримка

впровадження інновацій для забезпечення розвитку малого та середнього підприємництва [5].

За цих обставин перехід України до інноваційного розвитку неможливий без мобілізації внутрішніх чинників формування та вдосконалення національної інноваційної системи. На відміну від розвинених економік, де така система розвивалася стихійно-еволюційним шляхом, забезпечення ефективної інтеграції економіки України до глобалізованого господарського середовища потребує формування національної інноваційної системи не лише під впливом ринкових сил, але й у відповідності з цілеспрямованою державною політикою. Зазначений процес пов'язаний із мобілізацією внутрішніх ресурсів зокрема значним збільшенням внутрішньої норми заощадження та нагромадження, що автоматично обмежує поточне внутрішнє споживання, зростанням частки ВВП, що перерозподіляється через державний бюджет і спрямовується на розвиток науки, освіти, високотехнологічної інфраструктури, селективним регулюванням імпорту з метою заохочення високотехнологічних його видів, диверсифікацією експорту та збільшенням обсягів виробництва товарів з високою часткою доданої вартості.

Прогресивні структурні зрушення повинні мати системний характер і втілюватись у цілісній інноваційній політиці та дієвому державному стимулюванні перебудови національного господарського комплексу з урахуванням світових тенденцій науково-технологічного розвитку, органічного поєднання політичних, економічних, інституційних, соціально-психологічних та культурних чинників інноваційної динаміки. Ідеться про необхідність створення ефективної системи визначення пріоритетів інноваційного розвитку, моніторингу технологічних інновацій, експертизи інноваційних проектів, центрів трансферу технологій та захисту інтелектуальної власності, сертифікації та стандартизації продукції, розробку та реалізацію національних комплексних і цільових програм інноваційного розвитку; державну підтримку фундаментальних наукових досліджень; створення національних фондів сприяння інноваційному розвитку; запровадження ефективної патентної політики та системи пільг і преференцій для кредитування суб'єктів інноваційної діяльності.

Важливого значення набуває забезпечення позитивних структурних зрушень на інноваційній основі за рахунок випереджального розвитку високотехнологічних галузей та виробництва наукомісткої, енергозберігаючої, експорторієнтованої продукції, створення умов для гармонійного поєднання науково-

технологічного та підприємницького середовища, структурно-технологічного вдосконалення виробництва, забезпечення ефективного використання національних науково-технічних розробок, новітніх результатів фундаментальних і прикладних досліджень, удосконалення відтворювальної структури промисловості за технологічними укладами вищого рівня з урахуванням того, що ринкові сили не завжди генерують прогресивні структурні зрушення. Політика підвищення конкурентоспроможності національної економіки повинна ґрунтуватися на зміцненні конкурентних переваг України в космонавтиці, металургії, енергомашинобудуванні, атомній енергетиці, транспорті, аграрному секторі, виробництві екологічно чистих продуктів, послуг у сфері аутсорсингу тощо.

Зазначені трансформації неможливі без створення сприятливих інституційних умов для інноваційної діяльності, законодавчого забезпечення структурної перебудови економіки, стимулювання інноваційної діяльності на всіх її етапах, створення нормативно-правового середовища, сприятливого для високотехнологічних галузей економіки, розвитку інтелектуальної власності, становлення специфічної інфраструктури інноваційної діяльності, застосування адміністративних заходів щодо спрощення процедури створення та діяльності інноваційних підприємств, запровадження податкових пільг, податкових кредитів, прискореної амортизації, цільових грантів та позик тощо.

Одним із найважливіших пріоритетів модернізації економіки України повинна стати її інтеграція до світового науково-технологічного простору шляхом уходження або посилення позицій у глобальному обороті високотехнологічної продукції, надання інтелектуальних послуг у галузі фундаментальних і прикладних наукових досліджень та професійної освіти, розширення участі в міжнародних науково-технічних проектах і програмах, розвитку міжнародного співробітництва в галузі науки, техніки та інновацій, уходження в наднаціональні структури регулювання міжнародної конкуренції та міжнародної економічної політики.

Список літератури

1. Гражевська Н. І. Еволюція сучасних економічних систем : навч. посіб. / Н. І. Гражевська. - К.: Знання, 2011. - 286 с.
2. Йозеф А. Шумпетер. Теорія економічного розвитку. Дослідження прибутків, капіталу, кредиту, відсотка та економічного циклу / Пер. з англ. В. Старка. - К.: Видавничий дім "Кієво-Могилянська академія", 2011. - 242 с.

3. Садченко К. В. Законы экономической эволюции / К. В. Садченко. - М.: Дело и Сервис. 2007. - 272 с.
4. Шумпетер Й. Капитализм, социализм и демократия // Шумпетер Й. А. Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия / Й. А. Шумпетер; [предисл. В. С. Автономова; пер. с нем. В. С. Автономова, М. С. Любского, А. Ю. Чепуренко; пер. с англ. В. С. Автономова. Ю. В. Автономова, Л. А. Громовой, К. Б. Козловой, Е. И. Николаенко, И. М. Осадчей, И. С. Семененко, Э. Г. Соловьева]. - М.: Эксмо, 2008. - 864 с.
5. "Про затвердження Програми розвитку інвестиційної та інноваційної діяльності в Україні". Постанова Кабінету міністрів України від 2 лютого 2011 р. № 389 // www.kmu.gov.ua
6. Хакен Г. Синергетика. Иерархия неустойчивости в самоорганизующихся системах и устройствах / Хакен Г. - М.: Наука, 1989. - 423с.

Аннотация

Надежда Гражевська

ТЕОРИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ Й. ШУМПЕТЕР В КОНТЕКСТЕ СИНЕРГЕТИЧЕСКОЙ ПАРАДИГМИ

Проанализированы основополагающие идеи неортодоксальной теории экономического развития Й. Шумпетера, позволяющие анализировать рыночную экономику как сложную, способную к самоорганизации и саморазвитию, а также выявлять тенденции и изучать механизмы ее нелинейной динамики.

Ключевые слова: экономическая синергетика, кластеров новых производственных комбинаций, механизм реорганизации, интернациональные воспроизводственные циклы, транснационализации экономических систем, экзогенные и эндогенные риски.

Summary

Nadiya Grazhevskia

SCHUMPETER'S THEORY OF THE ECONOMIC DEVELOPMENT IN THE CONTEXT OF SYNERGETIC PARADIGM

In the article the fundamental ideas of heterodox economic theory of J. Schumpeter are explored, that allow not only to analyze market economy as a complex, capable of self-organization and self-development unit, but also to identify trends and to study the mechanisms of its nonlinear dynamics.

Keywords: economic synergetics, clusters of new industrial combinations, the mechanism of reorganization, international reproductive cycles transnationalization of economic systems, exogenous and endogenous risks.